

פעולת הנקם של מאיר הר־ציון: מציאות וזיכרון

אפרת זקבן

א. מבוא

בסוף חודש דצמבר 1954 יצאו שושנה הר־ציון וחברה עודד וגמייסטר לטיול במדבר יהודה ובמהלכו חצו את גבול ישראל-ירדן. כשבוע לאחר שיצאו, ומשלא שבו במועד המתוכנן, הוחל בחיפושים נרחבים אחריהם.¹ כחודש וחצי לאחר מכן, ב־15 בפברואר 1955, מצאו בדואים ישראלים את גופותיהם סמוך לאפיק נחל ערוגות בתוך שטח ירדן.² התברר כי הם נרצחו בידי בדואים משבט ראשדיה. מאיר הר־ציון, אחיה של שושנה, בעבר לוחם ביחידה 101 ובצנחנים, החליט לצאת לפעולת תגמול פרטית במטרה לנקום ברוצחי אחותו ולהענישם. כלילה שבין 4-5 במארס יצאו הר־ציון, שפרש זמנית מהצבא לאחר רצח אחותו, וחבריו, אזרחים אף הם – עמירם הירשפלד (בן קיבוץ דגניה ב' ובוגר גדוד הצנחנים), זאב סלוצקי ויורם נהרי (שניהם מכרים ותיקים של מאיר הר־ציון, בני קיבוץ עין חרוד ובוגרי יחידה 101) – לנקום את דמם. שני חברים נוספים שכלל הנראה היו עמם

* מאמר זה הוא חלק מעבודת דוקטור בנושא 'מיתוס יחידה 101 ועיצוב הזיכרון הציבורי בחברה הישראלית', בהנחייתן המסורה של פרופ' מרגלית שילה ופרופ' אביבה חלמיש. תודתי נתונה להן על הערותיהן המחכימות והבלתי מתפשרות.

1 'משכים החיפושים למציאת הנער והנערה שנעלמו בנגב', דבר, 4.1.1955; א' דולב, 'השניים שאבדו בין עין גדי וירושלים', מעריב, 14.1.1955; מברק אגם/מבצעים לפיקוד מרכז/אג"ם גדוד 890, ככל הנראה ב־6.1.1955, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ). גדוד 890 של הצנחנים, שבו שירת מאיר הר־ציון, קיבל אישור לבצוע מארבים בתוך שטחנו לאורך הגבול באזור דרום חברון לשם תפיסת מספר בדואים ירדנים העוברים את הגבול. מטרת התפיסה – חקירת הבדואים בקשר להיעלמותם של שני המטיילים. שם.

2 'גופות שושנה הר ציון ועודד וגמייסטר נתגלו בשטח ירדני', הארץ, 16.2.1955; 'משקיפי אר"ם בהדרכת ברזי ישראלי יצאו למקום קבורת 2 המטיילים', מעריב, 17.2.1955; 'המשקיפים לא הגיעו למקום הגוויות', הצפה, 17.2.1955.

נמלטו עם תום הפעולה וחמקו מעונש.³ הם פשטו על מאהל בדואי במדבר יהודה, כתשעה קילומטרים ממזרח לגבול ישראל-ירדן, באזור שבו נרצחו השניים, פרצו אל תוך האוהלים, שבו ארבעה בדואים חפים מפשע והובילו אותם אל הוואדי הסמוך כדי להרגם. במרחק של כחצי קילומטר מהוואדי נתקלו הר־ציון וחבריו בשני אוהלים נוספים. במהלך ניסיון לפרוץ לתוכם ברחו שניים מיושביהם. אחד מהם נורה ונהרג ואילו השני הצליח להימלט. בדואי זקן ששהה באחד האוהלים נלקח בידי הר־ציון וחבריו. ארבעת הישראלים ניסו לתחקר, ללא הצלחה, את חמשת הבדואים שתפסו, רצחו ארבעה מהם ואת החמישי, הזקן, שחררו כדי שיספר לבני שבטו על מה נרצחו האחרים.⁴

מטרתי במאמר זה היא לבחון באמצעות סקירת השיח הציבורי בזרם המרכזי בעיתונות את התמורות בזיכרון הציבורי על פעולת התגמול הפרטית שביצע הר־ציון. מתוך כך אני מקווה לשפוך אור על תהליך עיצוב הזיכרון הציבורי בחברה הישראלית ולהאיר היבטים שונים הנוגעים לתפיסותיה של החברה הישראלית בשאלת הנקם והגמול במשך שלושה עשורים, מאמצע שנות החמישים ועד לאמצע שנות השמונים. התקופה הנבדקת מסתיימת עם תום מלחמת לבנון הראשונה ולפני פרוץ האינתיפאדה הראשונה. מחד גיסא ברצוני להציג בחינה מקיפה של הנושא הנדון על התמורות שחלו בו, ומאידך גיסא להתבונן בנושא מפרספקטיבה היסטורית ובלי לערב בדיון את התמודדותה של החברה הישראלית עם התפרצותו האלימה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, כמחאה עממית רחבה של החברה הפלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה.

על פי אומדנים שונים, כ-750,000 מערביי ארץ ישראל הפכו במהלך מלחמת העצמאות לפליטים בארצות ערב השכנות.⁵ תופעת ההסתננות של הפליטים ושל כנופיות מקרב תושבי הכפרים בגדה המערבית אל תוך שטח מדינת ישראל החלה כבר בימי ההפוגה הראשונה במלחמת העצמאות, בקיץ 1948. תחילה נבעה ההסתננות מטעמים של שיבה למקום המגורים ולרכוש שנעזב, לצורך מעבר ממדינה ערבית אחת לאחרת, לצורך ביקורי קרובים או ממניעים כלכליים, כגון מרעה, עבודות חקלאיות, הברחות, שוד וגניבות. חלק קטן ממקרי ההסתננות עד שנת 1954 נעשו ממניעים פוליטיים: טרור, חבלה, איסוף מודיעין ונקם. אלה התרבו החל משנת 1954, אז החלה הסתננות מאורגנת על ידי גופים ערביים ממסדיים.⁶ ההסתננות גרמה לפגיעות ברכוש ובנפש בשטח מדינת ישראל, לפגיעה במעמדם של כוחות הביטחון הישראליים, לערעור ריבונותה של מדינת ישראל ולהיעדר ביטחון

3 ראיין עם שמעון כהנר (קצ'ה), ירושלים, 12.2.2010; ראיין עם ישי צימרמן, בקעת הירדן, 1.4.2011. חלק מהמעורבים בפרשה עומדים בין החיים ומסרבים לדבר עליה.

4 מברק סא"ל ש' גלינקא לראש אג"ם, 'הריגת 5 בדואים בהר חברון הדרומית בליל 4/3/55', 5.3.1955, א"צ, 14-637/1956 (להלן: מברק גלינקא).

5 בני מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956, תל-אביב 1996 (להלן: מוריס, מלחמות הגבול), עמ' 19-20.

6 דוד טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, קריית שדה בוקר 1998, עמ' 23-25; בני מוריס, קורבנות: תולדות הסכסוך הציוני-הערבי, 1881-2001, תל-אביב 2003, עמ' 255-256.

ביישובי הספר הישראליים שתושביהם התלוננו, בשל ההסתננויות, 'סיוט רודף אותם'.⁷ לא פעם הביאה ההסתננות לנטישת יישובי הספר, למורת רוחם של המוסדות המיישבים ולמרות מאמציהם למנוע את נטישת היישובים.⁸

במענה על בעיית ההסתננות נערכו עוד בשלהי 1948 פעולות התגמול הראשונות, שהתאפיינו בפשיטה של יחידות קטנות מעבר לגבול וברי ליעבר מטרות או מיקושן. רק בראשית 1951 הוחלט על תכנון מסודר של פעולות תגמול, שנועדו להשפיע על שלטונות ירדן ומצרים לפעול בתקיפות לריסון ההסתננויות. דא עקא, פעולות התגמול הללו לא היו יעילות ולא השיגו את מטרתן – להרתיע את הערבים מהמשך ההסתננות ולהשיב את הביטחון האישי לתושבי הספר. יתרה מזאת, במקרים רבים גילה הצבא אוזלת יד ונכשל בביצוע משימות תגמול וביטחון שוטף שהוטלו עליו. רמת הפיקוד והחיילות הוערכו כלא משביעות רצון ונטען כי הדרגים השונים חיפו על ליקויים שנתגלו בפעילות המבצעית ומסרו דיווח כוזב בחלקו.⁹ שר הביטחון, פנחס לבון (ינואר 1954–פברואר 1955), ציין כי על פי רוב 'אפשר להגיד שהחיילים לא עמדו במבחן הביצוע'.¹⁰

כישלונן של יחידות צה"ל במשימות הביטחון השוטף הביא להקמת יחידה 101 באוגוסט 1953, לשם ביצוע פעולות תגמול והרתעה מעבר לגבול. היחידה, שמנתה בשיאה כחמישים לוחמים, פעלה במשך חמישה חודשים בלבד והביאה למהפך מבצעי ותודעתי בצה"ל, כפי שהעיד לימים דיין: 'את השינוי המעשי חוללה יחידה 101 [...] הישגיה היו מופת לשאר יחידות צה"ל והוכחה כי אפשר להצליח במשימות שיחידות אחרות נכשלו בהן'.¹¹ יחידה 101 התאפיינה ברמת ביצוע גבוהה, בתעוזה, בדבקות במשימה, בבחירה קפדנית של אנשיה, באימונים אינטנסיביים ובפעולה בחוליות קטנות (שישה עד שמונה לוחמים בכל אחת) מעבר לגבול ישראל. לוחמיה פעלו כאילו היו אזרחים, לבשו מדים לא תקינים של צה"ל והשתמשו בנשק שלא סומן כצה"לי.¹² מפקד היחידה היה רב סרן אריאל שרון, והלוחם המוכר ביותר שלה היה מאיר הרציון. בינואר 1954 אוחדה היחידה עם גרוד הצנחנים

7 דברי י' לנדאו, ראש המועצה האזורית השרון התיכון, פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון, 23.6.1953, **ארכיון המדינה** (להלן: א"מ), א-7653/12; מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 44-50.

8 שם, עמ' 121-128; זאב דרורי, 'צבא וחברה במדינת ישראל בשנות החמישים', **עיונים בתקומת ישראל**, כרך 16 (2006), עמ' 249-252.

9 תזכיר אל"מ יוסף איתן לראש מטכ"ל אג"ם, 'הנדרון: לקח הפעילות המבצעית של צה"ל – פעולות יבשתיות', 3.7.1955, א"צ, 15-637/1956; 'סיכום הפעילות המבצעית מתחילת 1954', 19.8.1955, שם, 10-626/1957.

10 דברי שר הביטחון פנחס לבון, פרוטוקול ישיבת המטכ"ל, 27.7.1954, א"צ.

11 משה דיין, **אבני דרך**, תל-אביב 1976 (להלן: דיין, **אבני דרך**), עמ' 114.

12 אורי מילשטיין, **ההיסטוריה של הצנחנים**, תל-אביב 1985 (להלן: מילשטיין, **ההיסטוריה של הצנחנים**), כרך א, עמ' 218; דן מרגלית, **יחידת קומנדו 101**, תל-אביב 1970 (להלן: מרגלית, **יחידת קומנדו 101**); מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 270-271.

890 ומפקד היחידה, שרון, התמנה למפקד הגדוד, שהפך לזרוע הביצועית המרכזית של מדיניות הגמול הישראלית.¹³

בבסיסה של מדיניות הגמול של מדינת ישראל עמדו, לטענתו של בני מוריס, שלושה עקרונות שלובים זה בזה, שהיו מעוגנים עוד בתפיסת הביטחון של היישוב בשנות השלושים והארבעים: ענישת המבצעים, הרתעה שלהם ושל סביבתם מביצוע מעשים דומים בעתיד ונקמה בהם או בסביבתם.¹⁴ על פי הגישה הביהיביוריסטית, ענישה היא תגמול שלילי על הפרת נהלים ונורמות ההתנהגות המקובלות בחברה נתונה, ומטרתה להפחית את תדירותן של הפרות אלה.¹⁵ ענישה נתפסה כאמצעי הרתעה, שמשמעותו הערכה כי שיקול רציונלי של חשבון רווח והפסד מניע את הצדדים להיענות לדרישות הצד השני. על פי עיקרון זה, צד אחד נמנע מפעולה מחשש שתגובת הצד השני תסב נזקים שיהיו גדולים מיתרונות הפעולה שהוא מבקש לבצע, וכבדים מנזקים שייגרמו לו אם יימנע מביצועה.¹⁶ עיקרון נוסף במדיניות הגמול, הנקמה, משמעו פעולת תגובה הנתפסת כהתפרצות רגשית ולא רציונלית וכיצר פרימיטיבי שיש לרסן. משה שרת, ראש הממשלה ושר חוץ בתקופה הנדונה, ראה ברכיב הנקם 'גירוי פסול בתכלית'.¹⁷ ולכן, אף שהעונש והנקמה היו ככל הנראה שלובים זה בזה ולא תמיד ניתן היה להבחין ולהפריד ביניהם, כשהציג דיין את מטרות מדיניות הגמול הוא הדגיש כי פעולת תגמול 'אינה פעולת נקם. זו פעולת עונש ואתראה, כי אם אותה ארץ לא תשתלט על תושביה ולא תמנע את פגיעתם בישראל – יעשו הכוחות הישראליים שמות בארצה'.¹⁸

נוסף על כך נועדו פעולות התגמול לחזק את המורל הלאומי ולהעניק ליישובי הספר תחושת ביטחון. מדיניות גמול ממוסדת נועדה גם למנוע פעולות תגמול עצמאיות, כפי שהזהיר חבר הכנסת אריה אלטמן מתנועת 'חרות' מעל בימת הכנסת: 'אם הממשלה לא תמלא את תפקידה בשטח הביטחון, אל תתפלאו אם ביום מן הימים תעמד בפני הפתעות של גילוי יוזמה פרטית, ולא אחת אלא מסונפת מאוד. העם לא יוכל לסבול את ההפקרות הקיימת עד אין סוף'.¹⁹ חודשים ספורים לאחר מכן הביע גם שרת חשש כי אם המדינה לא

13 דיין, אבני דרך, עמ' 114; מילשטיין, ההיסטוריה של הצנחנים, עמ' 246-249.

14 מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 199.

15 בורוס פרדריק סקינר, ביהיביוריזם, תל-אביב 1976, עמ' 47.

16 מרדכי בר-און, 'פעולות הגמול כמערכת של הרתעה', בתוך: מוטי גולני (עורך), חץ שחור: פעולת עזה ומדיניות הגמול של ישראל בשנות ה-50, תל-אביב 1994, עמ' 103.

17 משה שרת, יומן אישי, 1953-1957, תל-אביב 1978 (להלן: שרת, יומן אישי), כרך ג, רישום ב-13.3.1955, עמ' 840.

18 משה דיין, 'פעולות צבאיות בימי שלום', במחנה, חלק א, 5.9.1955.

19 דברי חבר הכנסת אריה אלטמן, דברי הכנסת, 25.1.1955, עמ' 655-654. דברים דומים אמר השר יוסף סרלין לאחר פעולת קיביה על מנת שהאזרחים לא ייקחו את החוק לידיים: 'היום זה רק ויכוח, מאחר יכולה זו להיות המציאות'. פרוטוקול ישיבת הממשלה, 18.10.1953, א"מ.

הרמטכ"ל משה דיין ומג"ד הצנחנים אריאל שרון, 1.10.1955
באדיבות לע"מ

תבצע פעולות תגמול, יעשו זאת אנשים פרטיים.²⁰ בן-גוריון, שחרר אף הוא מפני אפשרות של פעולות תגמול פרטיות, הצהיר בשלהי אותה שנה כי פעולות התגמול של צה"ל אכן ריסנו את יושבי הספר ומנעו מהם לבצע פעולות נקם פרטיות.²¹ מדיניות הגמול נועדה לא רק להרגיע את דעת הקהל הישראלית, אלא אף לספק את דרישות הצבא, שבין השנים 1954-1956 לחץ על הממשלה לאשר פעולות תגמול. הימנעות מהן נתפסה כהרסנית לאימון המבצעי של הצבא ולמורל יחידות הצבא, שציפו לפעולות בקוצר רוח.²² יש מי שסוברים כי מדיניות הגמול נועדה גם לשמר את מעמדה הפוליטי

20 שרת, יומן אישי, כרך ד, רישום ב-28.5.1955, עמ' 1025.

21 מובא אצל מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 206-207.

22 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 5.9.1954, א"מ. דברים ברוח דומה הוצגו במקורות נוספים: 'סכום הפעילות המבצעית מתחילת 1954', 19.8.1955, א"צ, 10-626/1957; משה דיין, 'פעולות צבאיות בימי שלום', במחנה, חלק ב, 14.9.1955.

הרמטכ"ל משה דיין, עם מפקדי פעולת התגמול במשטרת כונתילה, ובהם מאיר הר־ציון (עומד ראשון משמאל), 28.10.1955, באדיבות לע"מ

של מפא"י, שהנהגתה חששה כי הימנעות מפעולות תגמול תגרום למעבר קולות לחרות, שתבעה מדיניות גמול תקיפה יותר.²³

החל משלהי שנת 1953, לאחר הקמת יחידה 101 וגילויי הצלחתה, צברה מדיניות הגמול הישראלית תאוצה וזכתה על פי רוב לאהדת הציבור על רקע אווירת הנכאים ותחושת חוסר האונים ששררה ביישובי הספר, שכן היא סייעה להעלאת המורל הלאומי ועודדה את התושבים.²⁴ היא אף תאמה את אחד הנרטיבים המרכזיים של התרבות הלאומית הישראלית: נרטיב 'העברי החדש' שביקש לעצב אדם חדש, אנטיזזה ליהודי הגלותי הפגיע. משום כך שלטה בדעת הקהל הישראלית הגישה האקטיביסטית. הגישה המתונה נותרה נחלתם של חוגים מצומצמים בחברה, אף שקולם נשמע ברמה הן בישיבות הממשלה והכנסת והן בעיתונים שונים.²⁵ בעוד שבקרב האינטלקטואלים נשמעה לעתים ביקורת על מדיניות

23 מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 206–208; יגיל לוי, 'מדיניות מלחמתית, יחסים בינעדתיים והתפשטות פנימית של המדינה: ישראל 1948–1956', **תיאוריה וביקורת**, כרך 8 (1996), עמ' 215. בהקשר זה מרבים חוקרים שונים לצטט את שרת שאמר על דיון של שרי מפא"י, כחודשיים לפני הבחירות לכנסת השלישית ביולי 1955: 'ידעתי היטב, כי הכל חושבים אותה שעה, אם כי אין מגיד, כי אפס מעשה בשעה זו הוא מכה אנושה לנו בבחירות'. שרת, **יומן אישי**, כרך ד, רישום ב־17.5.1955, עמ' 1001.

24 דברי שרת, פרוטוקול ישיבת הממשלה, 6.3.1955, א"מ.

25 מרדכי בר־און, 'מלחמות קטנות מלחמות גדולות: הערות נוספות לוויכוחים על מדיניות הביטחון

הגמול, הרי שבקרב הציבור הרחב היא הייתה נדירה.²⁶ אחת הראיות לעליונות הגישה האקטיביסטית בציבור היא תוצאות הבחירות לכנסת השלישית ביולי 1955, בהן התעצם כוחן של אחרות העבודה וחרות שדגלו באקטיביזם ואילו כוחה של מפא"י, בהנהגת שרת, ירד.²⁷ באווירה אקטיביסטית זו מצוי גם אחד ההסברים ליחסה האוהד של החברה הישראלית בשנות החמישים לפעולת התגמול הפרטית שביצעו הרציון וחבריו.

ב. פעולת התגמול הפרטית של מאיר הרציון

מאיר הרציון נולד בהרצליה בשנת 1934. בהיותו בן שלוש עברה משפחתו לרישפון ועם פרוץ מלחמת העצמאות, בהיותו בן 13, נפרדו הוריו. אמו ושתי אחיותיו עברו לקיבוץ בית אלפא ואילו מאיר ואביו השתכנו בקיבוץ עין חרוד.²⁸ ב-30 ביולי 1952 התגייס לנח"ל, וכשנה לאחר מכן, עם הקמת יחידה 101, עבר לשרת בה. עוד בהיותו בנח"ל נודע הרציון בסיורו ברחבי הארץ ומחוץ לה וכחייל בעל כושר גופני מעל לממוצע ואופי חזק, אף כי לא תמיד ממושמע.²⁹

זמן קצר לאחר שהגיע הרציון ליחידה 101 עמד רב סרן אריאל שרון, מפקד היחידה, על יכולותיו הגבוהות והוא מונה למפקד אחת החוליות ביחידה. שרון, שסמך על הרציון, הטיל עליו ועל חולייתו מבצעים שנתפסו כמורכבים, והרציון הפך באופן לא רשמי לאדם השלישי בחשיבותו ביחידה לאחר אריאל שרון, מפקד היחידה, ושלמה באום, סגנו.³⁰ בינואר 1954, עם איחוד יחידה 101 והצנחנים, התמנה הרציון למפקד פלוגה א' בגדוד הצנחנים 890, ובהמשך למפקד הסיירת החטיבתית. הוא אף ענד דרגות קצונה בלי שעבר קורס קצינים ועוטר בציון לשבח על חלקו בפעולת כנרת, כליל 12 בדצמבר 1955.³¹ במהלך

של ישראל בעשור הראשון, קתדרה, חוב' 94 (תש"ס) (להלן: בר-און, מלחמות קטנות), עמ' 118. על הפולמוס בין האקטיביסטים למתונים ראו, דיין, *אבני דרך*, עמ' 139; גבי שפר, 'פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי-ערבי: בחינה מחודשת של ההתנגשות בין משה שרת ודוד בן-גוריון', בתוך: שמואל אטינגר (עורך), *הציונות והשאלה הערבית*, ירושלים 1979 (להלן: שפר, פתרון כולל), עמ' 119-162; זכי שלום, 'מדיניות הביטחון השוטף 1948-1956: דילמות מרכזיות', *עיונים בתקומת ישראל*, כרך 1 (1991), עמ' 149-150; מוריס, *מלחמות הגבול*, עמ' 255-266; מרדכי בר-און, 'הביטחוניזם ומבקריו', בתוך: הנ"ל (עורך), *אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון*, ירושלים 1999 (להלן: בר-און, הביטחוניזם ומבקריו), עמ' 75, 86-88, 100.

26 מרדכי בר-און, 'יונה הררי – משיח רכוב על טנק', *ציון*, כרך סט (2004), עמ' 535; הנ"ל, *מלחמות קטנות*, עמ' 118.

27 בר-און, *הביטחוניזם ומבקריו*, עמ' 98.

28 מאיר הרציון, *פרקי יומן*, בעריכת נעמי פרנקל, תל-אביב 1969 (להלן: הרציון, *פרקי יומן*), עמ' 11.

29 משה נתן, 'מאיר הרציון: האיש והאגדה', *במחנה*, 21.1.1964; אורי מילשטיין, 'הר', *דבר השבוע*, 6.6.1969; Ariel Sharon, *Warrior*, New York 1989, p. 84; (להלן: שרון, *לוחם*).

30 'כנס קציני חטיבה 202 סדירים ואנשי מילואים', 25.4.1957, א"צ, 3-79/2007; ראיון עם דוד בן עוזיאל (טרזן), ירושלים, 20.12.2009; ראיון עם שמעון כהנר (קצה), ירושלים, 21.1.2010; ראיון עם אהרון אשל (ארול), רמת גן, 22.4.2010; ראיון עם אהרון דויד, קריית אונו, 23.1.2011.

31 דיין, *אבני דרך*, עמ' 114. בפעולה זו פיקד הרציון על פלוגה א' של הצנחנים שכבשה את ארבעת

שירותו נטל חלק בפעולות רבות שהקנו לו מוניטין של לוחם עז נפש, של סייר מחונן ושל מפקד בעל כישורים יוצאי דופן. 'הוא היה אמיץ מאוד', כתב לימים רפאל איתן (רפול), 'מחושב מאוד, בעל תפיסה טקטית בלתי רגילה, שקט, מקובל מאוד על אנשיו. [...] הייתה בו מנהיגות טבעית [...] ואנשיו היו מוכנים ללכת אחריו לכל מקום, בלי היסוס'.³²

כליל 11 בספטמבר 1956 נפצע הרציון בצווארו וכידו בפעולת אירווה, בדרום הר חברון, פעולה שבוצעה בתגובה על רצח שישה עתודאים באזור בית גוברין יום לפני כן. הפציעה הקשה הביאה אל קצה את שירותו הצבאי הפעיל של הרציון, אך האגדות שנרקמו סביבו בשלוש השנים מאז גיטו הוסיפו להתקיים ונפוצו אף ביתר שאת. דמותו הוסיפה להיות מודל לחיקוי, 'מושא פולחן גיבורים', ואבן שואבת לצעירים רבים.³³ פעמים רבות הוצג הרציון, 'החייל הטוב ביותר שקם לצה"ל', כפי שאמר עליו הרמטכ"ל דאז, משה דיין,³⁴ כמגלם דמותו של הלוחם העברי החדש: יליד הארץ, בן ההתיישבות העובדת, בעל חוסן גופני ויכולות צבאיות גבוהות, המפגיין באמצעות סיוריו קרבה לארמה ולטבע.³⁵ הרציון, שהיה אחת הדמויות הבולטות ביותר בתקופת פעולות התגמול, נודע בציבור הרחב גם בגין פעולת התגמול הפרטית שביצע לאחר רצח אחותו. הדרך שבה נתפסה פעולתו בציבור ממועד ביצועה במאמר 1955 ועד לאמצע שנות השמונים, ממחישה את התמורות שחלו ביחסה של החברה הישראלית לפעולה זו ולערכי המוסר הגלומים בה.

בשנות החמישים חצו את גבול ישראל-ירדן כמה קבוצות מטיילים. המפורסמות שבהן הן חמש קבוצות מטיילים שהסתננו אל שטח ירדן כדי להגיע לפטרה. 12 מחברייהן, צעירים ישראלים, קיפחו את חייהם. אולם היו גם חציות גבול אחרות, קצרות יותר וידועות פחות, לשטחי ירדן, מצרים, לבנון וסוריה.³⁶ על פי רוב התקבלה בציבור הישראלי חציית הגבולות

-
- מוצבי כורסי בחוף המזרחי של הכנרת, תוך 'גילוי אומץ לב ומנהיגות מופתית נגד אויב עדיף מספרית, עד להשגת המשימה במלואה'. ציון לשבח, סגן הרציון מאיר, אפריל 1973, א"צ, 558/2005-9.
- 32 רפאל איתן, רפול: סיפור של חייל, תל-אביב 1985, עמ' 322; מכתב סא"ל אריאל שרון לרמטכ"ל, 'העלאה בדרגה: סג"מ הרציון מאיר', 12.1.1955, א"צ, 38-393/1956.
- 33 עמוס אילון, **הישראלים: מייסדים ובנים**, תל-אביב 1971 (להלן: אילון, הישראלים), עמ' 234-236. ראו למשל עדויות נוספות: 'הצנחן מאיר הרציון, משה דיין והנשר', **מעריב**, 30.11.1967; אלי לנדאו, 'הוא ירד בדרך יריחו', **מעריב**, 22.3.1968; דוד גורן, 'עם איש ה-101 בכוכב הירדן', **על המשמר**, 15.4.1968; א' כהן, 'לעמוד במבחן ולנצח', **ידיעות אחרונות**, 16.5.1969; הרציון, **פרקי יומן**, עמ' 19; דיין, **אבני דרך**, עמ' 114; יעקב ארז (עורך), **שיחות עם משה דיין**, גבעתיים 1981, עמ' 12.
- 34 דיין, **אבני דרך**, עמ' 114.
- 35 אורי דן, 'הרציון הולך אל הר-הררחות', **מעריב**, 26.4.1960; אלי שחק, 'הוות הפסגה של מאיר הר-ציון', **במחנה**, 24.5.1960; משה נתן, 'מאיר הרציון, האיש והאגדה', **במחנה**, 21.1.1964, 28.1.1964; 'החשש לא להגיע למטרה מפחיד אותי יותר מן המוות', **מעריב**, 7.5.1965; רומן פריסטר, 'הר בכוכב הרוח', **הארץ**, 19.11.1965; משה דיין, 'רוח הלוחמים', **במחנה**, 21.6.1967; 'הצנחן מאיר הרציון, משה דיין והנשר', **מעריב**, 30.11.1967; אורי מילשטיין, 'יחידה 101', **הארץ**, 22.12.1967; 'הנ"ל', **הר', דבר השבוע**, 6.6.1969; אילון, **הישראלים**, עמ' 234-236.
- 36 דוד רבינוביץ, 'פטרה: האפוס והפאתוס', **סביבות**, חוב' 21, 1989, עמ' 89-93. מאיר הרציון יצא לסיורים מספר בשטח ירדן. אחד מהם היה מסע לעין גדי, ברומה לזה שבו נרצחה אחותו. טיולים

באותן שנים בסלחנות ואף באהדה: חוצי הגבול לא נתפסו כעבריינים חסרי אחריות אלא כצעירים אידאליסטים המחזקים, יותר מאחרים, את הקשר לארץ ולנופיה.³⁷ בתגובה על רצח שושנה הרציון וחברה לא בוצעה פעולת תגמול ממוסדת, כפי שלא בוצעה גם לאחר מותם של המטיילים לפטרה. ככל הנראה, לשיקולים שלא לפעול נגד ירדן נוספה העובדה ששני הצעירים לא זו בלבד שטיילו באזור ללא אישור, אלא אף חצו את הגבול, הסתננו למדינה שכנה – ירדן – למטרת טיול, ומותם לא היה תוצאה של פעולת מסתננים. אולם הרציון לא מצא מנוח: 'מחשבה אחת הציקה לי כל הימים – אתה דואג כל הזמן לזה שרוצחים יבואו על ענשם ולרצח אחותך אין גמול'.³⁸ משום כך יצאו הרציון וחבריו לפעולת התגמול הפרטית.³⁹ על מה שאירע במהלכה סיפר שרת ביומנו: 'איך תפסו ארבעת הבחורים שלנו נערים בדואים, אחד אחד, ואיך הובילום לוואדי ואיך רצחום בתקיעת סכינים, זה אחרי זה, ואיך ניסו לחקור כל אחד לפני מותו בדבר מיהות רוצחי הנער והנערה ונבצר מהם להבין את התשובות על שאלותיהם כי לא ידעו כלל ערבית'.⁴⁰ עם תום הפעולה חזרו הרציון וחבריו לגבול, נאספו על ידי חבריהם מגדוד הצנחנים 890, שיצאו לחפשם ולסייע להם במידת הצורך, הועברו למחנה הגדוד, שם 'האכילום והשקום "כיד המלך" והובלו למעצר'.⁴¹

פעולת התגמול הפרטית של הרציון עלתה בקנה אחד עם מדיניות הגמול הצבאית ובייחוד עם זו של גדוד הצנחנים שאליו השתייך, אשר ביקשה לגמול על רצח יהודים.⁴² אולם רכיבי הנקם שבפעולת תגמול פרטית זו, חוסר המשמעת והחריגה מסמכות שביטאה, והעובדה שבוצעה בגין רצח מטיילים ששהו מחוץ לתחומי מדינת ישראל, במקום שבו לא אמורים היו להיות, נתפסו בהנהגת הצבא כפסולים.

אחרים ערך לוואדי קלט ולעיר גרש שבירדן.

37 יעקב מרקוביץקי, 'הסלע האדום: המיתוס של שנות החמישים', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח**, ירושלים 1997, עמ' 336; הנ"ל, 'חלום פטרה: ההולכים אל המוות', **כיוונים חדשים**, חוב' 11, 2004, עמ' 223-224. לא כולם ראו בהליכה לפטרה מעשה אידאליסטי טהור. אורי דן, 'המחלה ושמה פטרה', **מעריב**, 26.11.1957.

38 הרציון, **פרקי יומן**, עמ' 140.

39 לא הייתה זו הפעם הראשונה שהרציון יצא לנקום את דם אחותו, אולם בפעם הקודמת שיצא נשלח אהרון דירי, סגן מפקד גדוד 890 באותה תקופה, לעצור אותו ואת חבריו ואף הצליח בכך. **מברק גלינקא**; ראיון עם תא"ל אהרון דירי, קריית אונו, 23.1.2011.

40 שרת, **יומן אישי**, כרך ג, רישום ב-6.3.1955, עמ' 817. תיאור מעודן יותר של הדברים הציג בן-גוריון ביישיבת הממשלה שדנה בנושא. פרוטוקול ישיבת הממשלה, 6.3.1955, א"מ. בעיתונות תוארה הפעולה מפי חסם נוסייבה, הנציג הירדני בוועדת שביית הנשק המשותפת כמעשה 'העשוי לזעזוע את העולם התרבותי', וסופר כי 'אחד ההרוגים נורה, וארבעה נדקרו מספר פעמים וצואריהם נחתכו. הגופות הושלכו בגיא'. 'נעצרו 4 חשודים ברצח 5 הבדואים', **הצפה**, 8.3.1955.

41 **מברק גלינקא**.

42 כפי שהציג זאת בן-גוריון: 'עם ישראל בארצו לא יהיה כצאן לטבח. מה שעשה היטלר לשישה מליון יהודים מחוסרי ישע בגטאות אירופה לא יעשה שום צורך ישראל ליהודים בני החורין המעורים בארצם'. 'הממשלה החדשה מתייצבת בכנסת', **מעריב**, 2.11.1955.

הרי הפרשה במערכת הצבאית והפוליטית

כבר למחרת פעולת הנקם, ב-5 במארכ 1955, החל צה"ל בסדרת חקירות פנימיות. התחקיר הראשון נערך בידי קצין אג"ם של פיקוד מרכז, סא"ל שמואל גלינקא, בשיתוף עם מפקד גדוד 890, סא"ל אריאל שרון. בעקבות הערכתו של גלינקא כי המבצעים קיבלו נשק וסיוע מהגדוד, וכי הוא אינו בטוח שאנשים נוספים כולל במשקיהם של הנזכרים לעיל לא ידעו על כוונתם,⁴³ הורה הרמטכ"ל דיין לאלוף פיקוד המרכז, צבי איילון, למנות ועדה שתקבע האם עוזר גדוד 890 לרציחה זו בביצוע "פרטי" זה ואם כן – להביא את האשמים על ענשם.⁴⁴ כל זה לא מנע מדיין להצהיר בישיבת ועדת החוץ והביטחון ב-6 במארכ: 'אני בדקתי את הדבר ומתברר שלא עשתה זאת יחידה צבאית והאנשים שעשו זאת אף לא קיבלו כל עזרה מיחידה צבאית'.⁴⁵ אף שידע היטב מי ביצע את הרצח, העדיף לחפות על גדוד הצנחנים, להגן על הצבא ולהכחיש את המידע שהיה מצוי בידיו.⁴⁶ בישיבת ממשלה שהתקיימה באותו יום קבע גם בן-גוריון כי רצח הבדואים הוא פעולה פרטית ואין לזאת שום שייכות לצבא, למרות החשד שנתעורר גם בו כי המבצעים קיבלו סיוע מגורמים צבאיים. הוא אף הביע עמדה נחרצת כי 'ברור שצריך למסור אותם למשפט'.⁴⁷ כשבוע לאחר מכן היה ברור לראש הממשלה שרת 'כי כל מבצע הנקמה נערך בעזרתו הפעילה של אריק, מפקד גדוד הצנחנים. [...] הוא צייד אותם בנשק ובמזון ובשאר ציוד והסיע אותם ככרת דרך ברכב הגדוד, גם שלח חוליות לקראתם להבטיח את דרכם חזרה'.⁴⁸ בן-גוריון ודיין, שידעו על מעורבות גדוד הצנחנים בפעולה הפרטית, ראו במעשה הנקם פגיעה בריבונות המדינה ובסמכותה, אולם חומרת המעשה הייתה, מבחינתם, בהיבט החינוכי והמוסרי. דיין

43 מברק גלינקא.

44 הערה בכתב ידו של דיין, שם. ב-6.3.1955 מינה אלוף פיקוד המרכז, צבי איילון, שני קצינים לחקור אם ובאיזו מידה הסתייעו הרציין וחבריו בגדוד 890. 'מינוי ועדת חקירה – הריגת 5 בדואים בהר חברון הדרומי', מברק צבי איילון, אלוף פיקוד המרכז, לסא"ל גולדברג דן ולרס"ן קולודני מנוס, 6.3.1955, א"צ, 637/1956-14.

45 פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון, 6.3.1955, א"מ, א-10/7564.

46 ייתכן שבהכחשתו הגורפת דיין ביקש גם להצניע את מידת מעורבותו בפרשה. משה שרת, ביומנו, לא הוציא מכלל אפשרות שדיין ידע על המבצע מראש. שרת, 'יומן אישי', כרך ג, רישום ב-11.3.1955, עמ' 834. לימים אמר אריאל שרון בראיון עיתונאי כי דיין ידע על פעולת התגמול הפרטית של הרציין ושיקר לבן-גוריון. רזי גוטרמן, 'שרון: שיקרתי לב"ג רק על "הפשיטה" של הרציין', מעריב, 8.8.1982. הוא חזר על עמדתו זו גם בספרו האוטוביוגרפי. שרון, 'לוחם', עמ' 111-112. אף כי ייתכן שמניעים פוליטיים ואחרים הביאו את שרון לומר את הדברים שנים רבות לאחר האירוע הנדון, הרי שיתכן שיש בהם חיוזק להשערתו של שרת.

47 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 6.3.1955, א"מ.

48 שרת, 'יומן אישי', כרך ג, רישום ב-11.3.1955, עמ' 834. הוא חזר על קביעה זו כעבור חודש. שם, כרך ד, רישום ב-17.4.1955, עמ' 941-942.

הביע חשש שמא מעשה הנקם הפרטי, שנתפס על ידי הדרג המדיני והצבאי הבכיר כפסול, דווקא 'מעורר סימפטיה' ביחידות הצבאיות השונות.⁴⁹

ב-25 במאוס וחררו ארבעת המבצעים לאחר שתיק החקירה נגדם נסגר בהיעדר יכולת לבסס את החשדות נגדם. מבחינה חוקית אי אפשר היה להעמידם לדין על רצח שביצעו מחוץ לגבולות המדינה וגם הסגרה לא באה בחשבון במקרה זה. הוחלט, על כן, לנסות להאשימם בשימוש בנשק צבאי ובקשירת קשר לביצוע רצח. אולם בשל שתיקתם בחקירה המשטרתית ובשל חוסר שיתוף פעולה מצד הצבא (על פי עדותו של שרת – בהוראתו הישירה של בן-גוריון), אי אפשר היה מבחינה פורמלית להשתמש בעדות שגבה מהם סא"ל גלינקא בחקירה הצבאית מפני שגביית העדות לא נעשתה באזהרה. כך יצא שאף שהורו במעשיהם, אי אפשר היה להשתמש בכך נגדם.⁵⁰ יתרה מזאת, בסיועו של שלמה לביא, חבר כנסת ממפא"י ואיש עין חרוד, שכרו הארבעה את שירותיו של עורך הדין שמואל תמיר. כעבור זמן קצר, ב-23 במאוס, דווח כי הארבעה החליטו לוותר על שירותיו של תמיר. בעיתונות התקופה הועלתה הסברה כי ויתורם של הארבעה על שירותיו של תמיר נעשה בתמורה לסגירת תיק החקירה נגדם, שכן בן-גוריון שחש מהפיכת המשפט למשפט פוליטי-סנסציוני בדומה למשפט קסטנר, ארבעה חודשים בלבד לפני הבחירות שתוכננו ליולי אותה שנה, העדיף להשתיק את הפרשה.⁵¹

תיק החקירה נסגר, אך הפרשה לא נחתמה. ימים ספורים לאחר שחרורם ממעצר ביקש מאמר המערכת בעיתון הארץ הבהרות מהמשלה על השמועות כאילו 'הוויתור על שרותיו של מר תמיר היה חלק של עסקא. המחיר שהשלטונות הציעו כתמורה בעדו היה ההבטחה שהעצורים לא יובאו לדין ושהתיק נגדם ייסגר'. מחבר המאמר חרד ממשמעותה המוסרית והפוליטית של העובדה 'כי נאשמים בפשע חמור ביותר יכולים לצאת מבית הסוהר ללא

49 פרוטוקול ישיבת המטכ"ל, 7.3.1955, א"צ, 29-847/1962.

50 'תובעים מגע עם 4 החשודים בביצוע רצח הברואים בירדן', הארץ, 11.3.1955; א' בן דוד, 'ש' לביא ביקר אצל 4 העצורים', מעריב, 13.3.1955; 'הוארך מעצר 4 הצעירים החשודים בהריגת הברואים', חרות, 20.3.1955; '4 הצעירים ישוחררו היום', מעריב, 25.3.1955; פרוטוקול ישיבת המטכ"ל, 28.3.1955, א"צ, 29-847/1962; פרוטוקול ישיבת הממשלה, 10.7.1955, א"מ; שרת, יומן אישי, כרך ג, רישום ב-11.3.1955, עמ' 832.

51 'תמיר נפגש עם ה-4', מעריב, 17.3.1955; שאול בן-חיים, 'לא נמצאו הוכחות נגד ה-4 ומצפים לשחרורם בקרוב', שם, 23.3.1955; 'החשודים ברצח הברואים עומדים להשתחרר בערבות', על המשמר, 24.3.1955; א' נגה, 'ארבעת הצעירים ישוחררו בקרוב?', חרות, 24.3.1955; מנחם בגין, 'ספסרות במשפט', שם, 25.3.1955; 'הרהורים על הארבעה ששוחררו', הארץ, 30.3.1955. שלמה לביא יצא נגד הבררים הללו. שלמה לביא, 'מכתבים למערכת', דבר, 17.3.1955. דבר, אשר שימש כשופרה של מפא"י, הוצגה סברה אחרת, שאיננה נכונה, כי הוויתור על ייצוגו של תמיר נבע מיחסו הפוגעני, לכאורה, של תמיר בצנחני היישוב במלחמת העולם השנייה. '4 הצעירים הפסיקו קשרם עם עו"ד תמיר', שם, 23.3.1955. לימים אמרו שמואל תמיר ומאיר הרציון כי אכן תיק החקירה נסגר בתמורה לויתורו על שירותיו של תמיר. שמואל תמיר, בן הארץ הזאת: אוטוביוגרפיה, לוד 2002, כרך ב, עמ' 1130-1136; ראינו עם מאיר הרציון, אחוזת שושנה, 2.2.2010.

עריכת משפט בעזרת טכסיס סחיטה פוליטי [...] איזה ריקבון מוסרי מתגלה לעיני כל אם יש בהן אפילו שמץ של אמת!’, וסבר כי העובדה שהממשלה אינה מכחישה את הדברים אומרת דרשני.⁵² לטענות שהושמעו בהארץ לא הגיב אף גורם ונרמה היה, בחלוף הזמן, שהפרשה ירדה מסדר היום הציבורי.

אולם בישיבת ממשלה שהתקיימה ב-10 ביולי עלה העניין לדיון חוזר לאחר ששר המשפטים, פנחס רוזן, יצא נגד ‘השכחת העניין והשתקתו’, ותבע לדון מחדש באי העמדת הארבעה לדין: ‘מבחינת הצדק והיושר, האם ממשלה זו רוצה לתת ידה לזאת שכל הדבר ירד מעל הפרק, כאילו לא היה שום דבר?’⁵³ בן-גוריון, שאך ארבעה חודשים קודם לכן קבע נחרצות שיש להעמידם לדין, שינה את עמדתו, ייתכן משום שחשש שבדיקת הנושא תחשוף פעולות אחרות של יחידה 101 והצנחנים. הוא טען כי אין לשוב ולחקור נושא זה משום ‘שיהיה בזה נזק חמור לענייני הביטחון’. בן-גוריון אף קיבל עתה בסלחנות את מניעיו של הר-ציון ואת אחריותו למעשה, בטענה כי כעת נודעו לו פרטים חדשים על מניעיו.⁵⁴ נראה כי מלכתחילה לא שש בן-גוריון להעמיד לדין את ארבעת הלוחמים שנתפסו כמייצגים את מיטב הנוער ושהיו, עד לפעולת הנקם, מודל לחיקוי, ועל כן לאחר שנרגעו הדי הפרשה הוא ניסה למצוא נסיבות מקלות בדרך פעולתם.

ראש הממשלה שרת, לעומת זאת, היה סלחני הרבה פחות. כבר בימים הראשונים לאחר הרצח הביע שרת את מורת רוחו, ובניגוד לבן-גוריון החזיק באותה דעה גם לאחר שנקפו החודשים. במיוחד הוטדד מאופיה המוסרי של החברה הישראלית:

תהיתי על מהותו וגורלו של עם זה, המסוגל לעדינות נפש כה דקה, לאהבה עמוקה כזו של הבריות, לשאיפה כה כנה לנאה ולנאצל – ועם זה הוא מוציא מתוך שורות טובי הנוער שלו בחורים המסוגלים לרצוח נפש, בדעה צלולה ובהם קר על ידי תקיעת סכינים בגופותיהם של בדואים צעירים חסרי מגן. איזו משתי הנשמות המתרוצצות בין דפי התנ"ך תנצח את יריבתה בקרב העם הזה?⁵⁵

שרת, שהשתייך לאסכולה המתונה שדגלה במיתון הסכסוך הישראלי-ערבי על ידי יצירת איזונים בין מדיניות החוץ למדיניות הביטחון,⁵⁶ תבע בישיבת הממשלה להעניש את

52 'הרהורים על הארבעה ששוחררו', הארץ, 30.3.1955.

53 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 10.7.1955, א"מ.

54 שם.

55 שרת, 'יומן אישי', כרך ג, רישום ב-8.3.1955, עמ' 823. כחודש לאחר מכן תהה פעם נוספת על 'יצר הנקם שנתעלה לדרגת עיקרון מוסרי עליון. נשמתו האפלה של התנ"ך שבה לתחייה בקרב בני נהלל ועין חרוד והיא מאיימת להכריע את נשמתו הנאצלת'. שם, כרך ד, רישום ב-17.4.1955, עמ' 942. ראו גם דבריו על גרוד הצנחנים לאחר פעולת עזה (28.2.1955), שקדמה במספר ימים לפעולת הנקם של הר-ציון (5.3.1955). שם, כרך ג, רישום ב-13.3.1955, עמ' 840.

56 על גישתו של שרת, בשונה מזו של בן-גוריון ראו, שפר, פתרון כולל.

המבצעים בחומרה ולהרחיקם מהצבא. גולדה מאיר, שרת העבודה, תמכה בהצעתו וראתה בעונש ההרחקה מגדוד הצנחנים עונש חינוכי ומוסרי, ומענה לאהדה לה זכו הרציון וחבריו לפעולה מחבריהם בצנחנים וממכריהם בקיבוציהם: 'סביבם יש לכל הפחות אהדה וגם עזרה. [...] איני יודעת אם קרנם לא עלתה, זהו דבר חמור. [...] יש למצוא פיתרון שהם ובעיקר החברים שלהם והצעירים כל יראו אותם כגיבורים גדולים. שהם ידעו שזו אינה גבורה גדולה, שהמדינה והצבא אין מקבלים זאת כגבורה גדולה'.⁵⁷

אפשר לשער כי התמיכה הציבורית במעשיהם של הרציון וחבריו מקורה בתפיסה שראתה בפעולת הנקם את היפוכה של ההתנהגות היהודית הגלותית, ואת התגלמותו של חזון 'העברי החדש'. העוצמה הגופנית והצבאית של העברי החדש הייתה ניגוד לסטראוטיפ של היהודי הגלותי החלוש, הכנוע והפגיע, והרציון, כמייצג מודל זה, זכה להערכה דווקא על רקע המצב הביטחוני הרעוע במחצית הראשונה של שנות החמישים. כך, בצד שלילת ההיבטים המוסריים של המעשה, נתפסה פעולת הנקם כמעשה שהוא לכל הפחות נסלח. מניעיו היו מובנים והם התאימו לאתוס הרווח בציבור לפיו היהודים בארץ, בניגוד לאחיהם בגולה, 'לא הסכימו להירצח בלי אומר, כנדרש על ידי התקנון של ציבור הפורעים הכללי'.⁵⁸ לאהדה הציבורית אין כמעט ביטוי בעיתונות התקופה, אך ניסיונות הדרג המדיני לצמצם אותה מעידים על קיומה: 'אין כמעט איש בארץ הרן לכף חובה את הבחורים רוצחי הברואים', כתב שרת ביומנו ב-11 במאוס, 'דעת הקהל בהחלט לצידם'.⁵⁹

בסוף ישיבת הממשלה ביולי 1955 הוחלט לחדש את דיוני הוועדה שמונתה לכדיקת הנושא בישיבת הממשלה הקודמת שעסקה בעניין ב-6 במאוס. ועדה זו, שכללה את ראש הממשלה (שרת), את שר הביטחון (בן-גוריון) ואת שר המשפטים (רוזן), סיימה את עבודתה בלי שהגישה את מסקנותיה. בסופו של דבר לא הועמדו הארבעה למשפט והרציון, שהודח למשך חצי שנה משירות צבאי, חזר לשורות הצבא בחודש ספטמבר.⁶⁰ אף שחודשים ספורים לפני כן הצהיר לבון, שהיה שר הביטחון אותה עת,⁶¹ מעל בימת הכנסת כי 'כל הפקרות וכל פעולה עצמית [...] ייתקלו בתשובה נמרצת מצד הממשלה. כל ניסיון כזה ייראה כחתירה נגד

57 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 10.7.1955, א"מ.
 58 הרצל רוזנבלום, 'הפורע המקופח', ידיעות אחרונות, 4.11.1955; על ראיית מדיניות הגמול כהיפוכה של ההתנהלות היהודית הגלותית ראו גם הנ"ל, 'מדוע הצליח ביהם', ידיעות אחרונות, 3.4.1954.
 59 שרת תיאר ב-11 במאוס את התרשמותו של איסר הראל מדעת הקהל בעניין זה. שרת, יומן אישי, כרך ג, רישום ב-11.3.1955, עמ' 834. אפילו סוהריהם נטו להם אהדה, בהיותם 'צברים טיפוסיים [...] שגדלו וחונו בסביבה בריאה ועל ברכי אווירה ברוכה'. שאול בן-חיים, 'ארבעה ישבו בצל אשמה', מעריב, 25.3.1955.
 60 דיין, אבני דרך, עמ' 152.
 61 ב-21 בפברואר 1955 נאלץ לבון להתפטר מהממשלה בעקבות 'עסק הביש' ובן-גוריון חזר למשרד הביטחון. רצח שושנה הרציון ועודד וגמייסטר בוצע, אם כן, בשעה שלבון כיהן כשר הביטחון, אולם פעולת הנקם בוצעה לאחר שבן-גוריון שב למשרד הביטחון.

המדינה, והממשלה תטפל בו כבמעשה אנטי־ממלכתי ואנטי־ישראלי,⁶² לא באו המבצעים על עונשם. להפך, הפרשה הושתקה למשך שנים מספר.

ג. פעולת התגמול של מאיר הר־ציון: מציאות וזיכרון

הדרך שבה הוצגה פעולת התגמול של הר־ציון כאמצעי התקשורת מאמצע שנות החמישים ועד לאמצע שנות השמונים, יש בה לשפוך אור על רוח התקופה המשתנה, על השימוש הבררני והמניפולטיבי שנעשה בעבר ההיסטורי לצורכי חברת ההווה ועל המאבק הפוליטי בין קבוצות שונות בחברה שנאבקו להשליט את הזיכרון הרצוי בעיניהן.⁶³ להלן תוצגנה כתבות מרכזיות הממחישות את תהליך העיצוב והערעור של הזיכרון הציבורי שהר־ציון עמד במרכזו, כמו גם את הדילמה המובנית בחברה הישראלית בין הערצת העוצמה הצבאית (בתקופות מסוימות) לבין בחינתה באמות מוסר קפדניות ואת המידתיות שלה. כתבות אלה, העוסקות בפעולת הנקם, הן חלק קטן ממכלול גדול ואינטנסיבי של מאמרים שפורסמו במשך השנים על הר־ציון ועל צנחנים אחרים. לצורך מאמר זה נבחרו מאמרי עיתונות המסמלים את נקודות המפנה ומצביעים על מגמת השינוי ביחס להר־ציון ולפעולת התגמול שביצע.

שלב א: עיצוב הזיכרון הציבורי – הרחקת פעולת הנקם

בכתבות ובידיעות שפורסמו בימים שלאחר מעצר הר־ציון וחבריו הביעה העיתונות אמפטיה והערכה להר־ציון והצדיקה את מעשהו: 'אם יורשע מאיר על ידי בית משפט', קבע ידיעות אחרונות, 'לפי חוקי האדם יורשע. בבית המשפט של שר ההיסטוריה ובפני מצפוננו הוא יישאר תמיד נקי'.⁶⁴ מכתבות אחרות, אף שהדברים לא נאמרו במפורש, עולה שביעות רצון מכך שכל הניסיונות להאשים את הר־ציון וחבריו לפעולה עלו בתוהו וכי הם צפויים להשתחרר.⁶⁵ יחסה הסלחני של התקשורת לארכעת הצעירים הביא את מנחם בגין, מנהיג חרות, למחות על כך, אף שלדבריו חש אמפטיה להר־ציון, ולתהות אם היו זוכים ליחס דומה אילו היו תלמידיו של ז'בוטינסקי.⁶⁶

כשלוש שנים וחצי לאחר שנפצע ופרש משירות צבאי החלה התעניינות עיתונאית מחודשת בהר־ציון ובחוות הבקר שהקים – 'אחוזת שושנה' – על שם אחותו שנרצחה,

62 דברי הכנסת, 25.1.1955, עמ' 656.

63 על פי גישותיהם של מוריס הלבווקס, פול הוטון ומישל פוקו: Moris Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago and London 1992, pp. 24-25; Paul Hutton, *History as an Art of Memory*, Hanover 1993, p. 76; Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, New York 1972, pp. 3-17

64 יוחנן לוי, 'מוזעזע עמד מאיר הר־ציון ליד קברה של אחותו שנרצחה', ידיעות אחרונות, 8.3.1955.

65 'לא נמצאו הוכחות נגד ה-4 ומצפים לשחרורם בקרוב', מעריב, 23.3.1955; בן־חיים, 'ארבעה ישובו בצל אשמה', שם, 25.3.1955; '4 הצעירים ישוחררו היום', מעריב, 25.3.1955.

66 בגין, 'ספסרות במשפט', חרות, 25.3.1955.

בכאוכב אל־הווא (כוכב הירדן) שבבקעת הירדן. ייתכן שהפנייה לדמויות מופת ולסיפורי גבורה בראשית שנות השישים נועדה לטפח בציבור את 'מורשת הגבורה, החלוציות וההתנדבות', כפי שהמליצה ועדה שבדקה את נושא ההסברה ויחסי הציבור בצה"ל.⁶⁷ משום כך הובלטו היבטים מסוימים של העבר, ואילו היבטים אחרים, שאינם הולמים את הנרטיב ואת האידאולוגיה שלהם ביקשו לחנך, הודחקו.

הכתבה הראשונה בכתבות התרמית הנרחבות על הר־ציון התפרסמה בעיתון **במחנה**, כחצי שנה לאחר שהקים את 'אחוות שושנה'.⁶⁸ בכתבה תוארו חיפושיו של הר־ציון אחרי אחותו וחברה וסופר כי לאחר שהתברר לו כי אחותו נרצחה כתב בתגובה שיר לזכרה.⁶⁹ פעולת הנקם לא הוזכרה וסיפור הרצח והנקם כביכול נקטע באמצעו. הכתבה הבאה **במחנה**, 'מאיר הר־ציון: האיש והאגדה', שכותרתה מצביעה על ההבניה המיתולוגית של דמותו של הר־ציון,⁷⁰ סיפרה על הטיוול שאליו יצאו שושנה הר־ציון ועודד וגמייסטר. בכתבה תואר בפתוס הקרב, לא הרצח, שבו מצאו שני הצעירים את מותם, וסופר כי מותה של שושנה היה 'אולי המכה המכאיבה ביותר שהונחתה על מאיר הר־ציון', והוא, שנעדר מהלווייתה בשל צערו העמוק, מעשה שתאם את אופיו, את סגירותו החברתית ואת הקושי שלו לשתף אחרים בחולשותיו, הטביע את הזעם והכאב בשיר שכתב לזכרה. מיד לאחר מכן תיארה הכתבה את המשך פעילותו הצבאית בלי לציין את פעולת הנקם ובלי להזכיר את השעייתו מהצבא, ככל הנראה משום שפעולת הנקם שביצעו הר־ציון וחבריו לא נתפסה כמעשה חיובי והרואי, ומטרת פרסומו של הר־ציון בביטאון הצבאי נועדה לעורר את הערכת החיילים לדגם המופתי של חייל שראוי שיהיה בצה"ל, כפי שזו התגלמה בדמותו. גם בכתבות ובדיעוה נוספות על הר־ציון במחצית הראשונה של שנות השישים לא הוזכרה סוגיית הנקם והוא הוצג כדמות אגדית.⁷¹

שלב ב: סדקים באגדה – ערעור הזיכרון הציבורי

תפנית ביחס לדמותו של הר־ציון התרחשה בשלהי 1965, אז הוזכרה לראשונה בכתבה בעיתונות פעולת הנקם. בעוד שבשיח התקשורתי של שנות החמישים אין כמעט עדות לשאלות מוסריות שליוו את פעולת התגמול הפרטית של הר־ציון, כתבה זו, באמצע שנות השישים, העלתה את השאלה המוסרית והעמידה אותה לראשונה לדיון ציבורי נרחב. בטור מפרי עטו של עורך מוסף הארץ, נתן דונביץ', 'ההילה והמציאות', שנכתב כרקע לכתבה על הר־ציון באותו גיליון, כתב העורך: 'מתחת להילה הזוהרת מצטיירים גם קווים טראגיים,

67 'סכום עבודת הועדה שבדקה את נושא ההסברה ויחסי הציבור במערכת הביטחון', 24.12.1961, א"צ, 9-170/1967.

68 אלי שחף, 'חוות הפסגה של מאיר הר־ציון', **במחנה**, 24.5.1960.

69 השיר במלואו מצוטט ביומנו: הר־ציון, **פרקי יומן**, עמ' 141-142.

70 נתן, 'מאיר הר־ציון: האיש והאגדה', **במחנה**, חלק ב, 28.1.1964.

71 ראו למשל, אורי דן, 'הר ציון הולך אל הר הרוחות', **מעריב**, 26.4.1960; הנ"ל, 'שיחה צמחנית בין שני לוחמים', שם, 31.1.1963; 'החשש לא להגיע למטרה מפחיד אותי יותר מן המוות', שם, 7.5.1965.

קודרים וכאלה החייבים לשמש התראה לעתיד.⁷² הר־ציון הוצג כאדם אשר 'לא רק עבר את הגבול הטריטוריאלי. הוא חצה גם גבולות אחרים, מוסריים וחוקיים'. ביקורת נוקבת הוטחה בניבור פעולות התגמול על כי 'השכיח מליבו כי גיבור הוא זה הכובש את יצרו', ובצמרת השלטון על השתקת הפרשה.

כפעם הראשונה נתגלו סדקים ב'אגדה'. דמותו של הר־ציון, שנבחנה בעין ביקורתית, תוארה כדמות מורכבת על יתרונותיה ומגבלותיה: 'הדמות הכחושה מעוררת יראת כבוד מזורה', נכתב בכתבה. אך בה בעת תואר הר ציון כצמא דם, כהרפתקן וכלא חברותי. זו הייתה גם הפעם הראשונה, לאחר שנחתמה הפרשה, שהוזכרה בכתבה בעיתונות פעולת הנקם והדחתו מהצבא כתוצאה מכך: 'מאיר לא הלך ללוויה. הלך למדבר יהודה לקחת נקם. עין תחת עין, שן תחת שן. "הרגתי ארבעה בדואים" – יסביר, אם תשאלוהו, ויעשה תנועת ביטול בידו, כמבקש לומר שהמחיר נמוך. [...] לאחר אותה פעולת תגמול פרטית נאלץ לעזוב את הצבא. אבל לא לזמן רב. הצבא היה זקוק לו'.⁷³

נראה שבכתבות הראשונות שבהן שורטטה דמותו של הר־ציון הושמטה פרשיית הנקם, השנויה במחלוקת, כדי לא לפגום בסיפור האידאלי וברמות הגיבור שניסו להציג. עיתון **במחנה**, כשופרו של הממסד הצבאי, ביקש להציג דגמי חיקוי לדור חדש של לוחמים צעירים ולציבור הרחב כאחד.⁷⁴ אפשר להעריך כי במסגרת זו עיצב **במחנה** את דמותו של גיבור פעולות התגמול כדמות חינוכית וכמודל לחיקוי. משום כך לא היה מקום לגילויים של חוסר משמעת או של פעולות שנתפסו כלא מוסריות ולא חינוכיות. על כן, אף על פי שאי אפשר היה להתעלם מדמותו האגדית שנולדה בשדה הקרב, אפשר היה להצניע אירועים מחמיאים פחות בעברו, וכך עשו. לסערה שהתחוללה בישיבות הממשלה, המטכ"ל וועדת החוץ והביטחון בכנסת לא הייתה כל עדות, אם משום שהדיונים לא היו פתוחים לעין הציבור ואם משום שלא רצו לפגום בערך החינוכי שראו בתיאור דמותו.

השינוי בהתייחסות להר־ציון צמחה במגזר האזרחי, בחוגים שיוצגו והובלו על ידי עיתון **הארץ**. החל בראשית שנות השישים, בעקבות פרשת לבון, ניתנה לגיטימציה לדיון ביקורתי על מערכת הביטחון ועל דמויות מפתח בממסד הפוליטי-ביטחוני. יתרה מזאת, תמורות פוליטיות ואידאולוגיות בחברה הישראלית מיתנו את המיליטריזם שצמח בעשור הקודם.⁷⁵ **הארץ**, בהיותו עיתון פרטי, לא היה מחויב לממסד הצבאי או הפוליטי ולא ביקש

72 נתן דונביץ, 'ההילה והמציאות', **הארץ**, 19.11.1965.

73 פריסטר, "'הר'" בכוכב הרוח', **הארץ**, 19.11.1965.

74 כפי שעולה ממסמך הדן במטרות **במחנה**: 'סכום עבודת הועדה שבדקה את נושא ההסברה ויחסי הציבור במערכת הביטחון', 24.12.1961, א"צ, 9-170/1967.

75 דן הורוביץ ומשה ליסק, **מצוקות באוטופיה: ישראל, חברה בעומס יתר**, תל-אביב 1990 (להלן: הורוביץ וליסק, **מצוקות באוטופיה**). עמ' 194; משה ליסק, 'אתוס אופנסיבי או תרבות מיליטריסטית?', **עינים בתקומת ישראל**, כרך 7 (1997), עמ' 660. על תהליכי ליברליזציה בתקופתו של אשכול ראו, יחיעם ויץ, 'אבי אבות הקונצנזוס: לוי אשכול – האיש וזמנו', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור השני: תשי"ח-תשכ"ח**, ירושלים 2000, עמ' 177, 189.

לשמש כלי חינוכי, אלא לעודד פלורליזם רעיוני מעל דפי העיתון ואף למתוח ביקורת על הממסד ועל דמויות מפתח בממסד הפוליטי-ביטחוני. טבעי היה שהעיתון, שנקט קו ליברלי ויוני בנושאים מדיניים וביטחוניים עוד בתקופת פעולות התגמול, יוביל את מגמת השינוי.⁷⁶ משום כך הארץ לא התיימר להציג את הרציון כדמות אגדית ומושלמת. להפך, הכתבה ביקשה לתאר את דמותו על מעלותיה וחסרונותיה, ומכוון שכן, לא הייתה מניעה לציין פגמים בהתנהלותו ובאישיותו ולא היה צורך לטשטש או להעלים את פרשיית הנקם. מגמה ביקורתית זו הוסיפה להתקיים במקביל למגמה הוותיקה יותר להאדיר את דמותו של הרציון, להתעלם משאלות העולות מהתנהגותו ולהתייחס בהומור להפרות המשמעת ולחציית הגבולות, תרתי משמע, שהיו מנת חלקו. כך, לדוגמה, בשנת 1968 ראו אור שני ספרים שנכתבו על יחידה 101. הראשון, ספרו של דן מרגלית, **יחידת קומנדו 101**, ביקש לבסס את דמותו האגדית של הרציון ולהעניק לה ממד על טבעי.⁷⁷ לעומת זאת הספר השני, ספרו של אורי מילשטיין, **יחידה סודית קומנדו 101**, ביקש לערער על הפיכת הרציון ל'אגדה' ולתאר היבטים שונים, בהם גם שליליים, בדמותו.⁷⁸

בחודש מאי 1969 נדרשה העיתונות פעם נוספת לפרשת הרצח והנקם. לאחר שנחשפה פרשיית הנקם שנים ספורות לפני כן לא היה עוד טעם להתעלם ממנה, אך היא תוארה באופן אמפטי ומבין: 'מאיר לא הניח לרוצחי אחותו להסתובב חופשים זמן רב. כאשר ידע מאיזה שבט יצאו הרוצחים גמלה החלטה בליבו – לנקום'.⁷⁹ פעולת הנקם עוררה, לפי כתבה זו, 'הדים נרחבים במדינה' והרציון 'נשפט על מעשהו ונידון לתקופת מאסר קצרה ביותר'. הפעם אמנם לא טושטשה פעולת התגמול של הרציון, אך היא הוצגה כנקמה לגיטימית ברוצחים. אלא שלא כך היה. הרציון פעל כנגד השבטים החיים באזור שבו נרצחו אחותו וחברה, ולא פעל נגד הרוצחים עצמם. כמו כן, בכתבה הוצג הרציון כמי שהועמד לדין, מה שאינו נכון, ונדון לתקופת מאסר קצרה, המעידה כביכול על כך שהנקם היה סביר, לגיטימי ומתקבל על הדעת. במקור אחר הוסבר, בהערכה, אף כי לא בהכרח באופן התואם את המציאות, שהיחס הסלחני להרציון נבע מהעובדה 'שמדינת ישראל אינה יכולה לוותר, בעת מאבקה על קיומה, על שירותיהם של מאיר הרציונים'.⁸⁰ כתבות אחרות חזקו אף הן

76 הורוביץ וליסק, **מצוקות באוטופיה**, עמ' 194; דן כספי ויחיאל לימור, **המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל, 1948–1990**, תל-אביב 1992, עמ' 54–55, 68.

77 מרגלית, **יחידת קומנדו 101**, עמ' 25. באותה תקופה היה מרגלית עיתונאי בהארץ והקו שנקט בספרו לא עלה בקנה אחד עם דגשיו של העיתון, שפרסם דווקא פרקים מספרו של מילשטיין. אלה התאימו יותר לרוחו.

78 אורי מילשטיין, **יחידה סודית קומנדו 101**, תל-אביב 1968, עמ' 112. מגמה זו באה לידי ביטוי גם בכתבותיו של מילשטיין בעיתונות: אורי מילשטיין, 'יחידה 101', **הארץ**, 22.12.1967, 29.12.1967; הנ"ל, 'הר', **דבר שבוע**, 6.6.1969.

79 אילן כהן, 'לעמוד במבחן ולנצח', **ידיעות אחרונות**, 16.5.1969.

80 מילשטיין, 'הר', **דבר השבוע**, 6.6.1969.

את הדימוי החיובי של הר־ציון, הביעו הערכה לאומץ לבו, קור רוחו, כושר הניווט שלו והאבתו למרחבי הטבע והתעלמו מפעולת הנקם שביצע על רצח אחותו.⁸¹ לרגל פרסום יומנו של הר־ציון שאותו כתב בתקופת נערותו ובעת שירותו הצבאי, רואיינו לקול ישראל נעמי פרנקל, עורכת היומן, ומאיר הר־ציון. בראיון זה ניתן הד לקונפליקט המוסרי שסימלה דמותו. 'על מאיר הר־ציון הילכו ומהלכות אגדות רבות', פתח יעקב בן־הרצל, מגיש התכנית, 'יש שאומרים עליו שמאז ברכוכבא לא קם ליהודים לוחם שכמותו', הוא הוסיף, 'ויש מעטים שהסתייגו וביקרו את אישיותו'.⁸² בתכנית ביקשו המראיינים, בן־הרצל ועוגניה שמחוני, לעמת את הר־ציון ואת פרנקל עם הביקורת על התנהלותו של הר־ציון. הר־ציון ופרנקל מצדם ביקשו, באמצעות פרסום היומנים, 'להרוס את האגדה ההרסנית על מאיר הר־ציון' ולנתץ את הדמות שנוצרה בכתבות שהציגו את הר־ציון ואת חבריו ליחידה 101 כ'טיפוס של אדם אכזר, נוקם, זועם אשר המניע לפעולותיו היא השנאה', כדברי פרנקל. הר־ציון ביקש נוכח הפרסומים להציג לציבור תמונה אחרת, ואכן יומנו שופך אור שונה על דמותו: בצד תיאור תכונות של אומץ, דבקות במשימה, קור רוח, רצון עז להצליח ויכולות ניווט גבוהות, מצטיירת דמות שלעתים פוחדת ולעתים מתחבטת, ומעלה תהיות מוסריות באשר לפעולות תגמול מסוימות שביצעו. במענה לטיעון של המראיין בדבר אכזריות ושנאת ערבים ככוח מניע אצל הר־ציון וחבריו, השיבה פרנקל כי 'עיתונאים מתוך רדיפה אחר סנסציות סילפו את דמותו'.⁸³ הר־ציון הדגיש כי 'לא הייתה שום אכזריות ושום דבר יוצא דופן וכל דבר שנדרשנו לעשות אז עשינו'. פרנקל הצדיקה את מעשיו של הר־ציון על רקע המצב הביטחוני ששרר בשנות החמישים, והוסיפה 'אני עצמי שכחתי מה עבר עלינו בשנים הראשונות אחרי מלחמת השחרור. [...] היו רציחות ולא ידענו להתגונן'.⁸⁴

גם בקטעי הראיון שערכה עמו פרנקל ופורסמו ביומנו, הדגיש הר־ציון את ההיבטים המוסריים של פעילותו הצבאית וטען כי לא תמיד היה שלם עם מעשים שנעשו ביחידה וכי פעולות יחידה 101 והצנחנים לא היו מלוות שנאה לערבים או שנאה כלשהי, אלא 'בכל שנתבענו לעשות ראינו הכרח של הגנה על הקיום. אם עשו מאיתנו אחר־כך מיני נוקמים זועמים, אין זה נכון. זיוף גדול. מה שהוטל עלינו לעשות, התחייבנו לעשות טוב, במלוא המסירות ובמלוא האחריות'. עם זאת, ועל אף תיאורים של חיבוטי נפש מוסריים בחלק מהפעולות, הודה גם הר־ציון, 'היה ניצחון, נהננו ממנו ולא שאלנו הרבה מה מחירו'.⁸⁵

81 ראו למשל, אלי לנדאו, 'הוא ירד בדרך יריחו', מעריב, 22.3.1968; 'יומנו האישי של מאיר הר־ציון', ידיעות אחרונות, 22.5.1969, 30.5.1969, 6.6.1969.

82 'ישר לענין', בהגשת יעקב בן־הרצל ועגניה שמחוני, קול ישראל, 27.6.1969.

83 שם.

84 שם.

85 הר־ציון, פרקי יומן, עמ' 136, 138, 164.

מאמר ביקורת על תכנית הרדיו הזו כתבה הדה בושס בהארץ, בטורה 'ליד המקלט', שנשא את הכותרת 'מאיר הרציון: אגדה הרסנית'. אולם בניגוד למצופה מכותרת הטור בושס לא ביקרה את מעשיו של הרציון, אלא את סילוף דמותו ואת 'השאלות הפרובוקטיביות', כדבריה, של המראיין בן-הרצל. 'מבחינה מסוימת', כתבה, 'מאיר הרציון הוא סמל לדור של ישראלים העושים את אשר הוטל עליהם' ובכך ממלאים אחר הצו הלאומי. אולם היא הוסיפה: 'המעשים הנעשים ביעילות רבה כל כך הם מלחמה והרג, ואין הם יכולים שלא לעורר בנו ובעושיהם התנגדות מוסרית, המושתתת על ערכים אנושיים אלמנטאריים'. משום שהרציון מסמל ניגודים אלה, 'נתלים בו רבים, אם לביקורת קשה ואם להערצה'. לדבריה, דמותו של הרציון 'עוותה וסולפה בהתאם לנטל הדעות הקדומות ולמעמסת הרגשות של כל אחד מאיתנו בעניין עקרוני זה'. מכיוון שהרציון הוא סמל ובבואה לחברה הישראלית כולה, התוודתה בושס כי 'לרגע קיוויתי שאם יסביר דברים מסוימים אוכל להשלים עם הניגודים הנוראים של חיינו', אולם זה לא קרה.⁸⁶

אישיותו של הרציון כסמל בחברה הישראלית נדונה פעם נוספת כשנתיים לאחר מכן בספרו של עיתונאי הארץ עמוס אילון, 'הישראלים: מייסדים ובנים', שביקש לשרטט את דיוקנה של החברה הישראלית. אילון לא חסך את שבטו מהרציון, אותו כינה 'הצנחן המפורסם ביותר בישראל'. לדבריו, 'דמותו של מאיר הרציון, שהפך אגדה בחייו, זוכה ליראת כבוד ונערצת על אנשי צבא, בני נוער וחלק מן העיתונות הפופולארית'. אך למרות ההערכה הרבה לה זכה הרציון, הזהיר אילון כי מעשיו מצדיקים את החשש כי עיסוק בהרג ב'הכשר', בחיי הצבא, עלול להביא לחוסר רגישות לחיי אדם. לדבריו, הרציון נגוע ב'אכזריות פראית', עד כי 'בלי לחוס על עצמו ועל אחרים, היה מעניש את יריביו באכזריות ובלי אבחנה [...] הוא הרג לאקונית חיילים, איכרים ואנשי עיר ערביים, במעין זעם נטולי-שנאה, קר-מזג ויעיל לגמרי, פשוט עושה מלאכה ועושה אותה טוב, פעמיים או שלוש בשבוע במשך חודשים'. הביקורת שמתח אילון הייתה לא רק על הרציון אלא גם על החברה שהעריצה את דמותו, וכדוגמה הביא את מעשה הנקם שלו ברוצחי אחותו אשר 'עיטר את אגדתו בהילה נוספת של רומאנטיקה'.⁸⁷

הרציון סימל אפוא את הקונפליקט בין הצורך הלאומי-ביטחוני לבין ערכי המוסר האוניברסליים. דמותו שימשה אמצעי לבחינת דמותה וערכיה של החברה הישראלית כולה, מפני שנתפסה כמרכזית בתקופת פעולות התגמול וכמשקפת, על אף ייחודה, את הדילמות המוסריות שאתן התמודדה החברה הישראלית לאחר מלחמת ששת הימים. משום כך המחלוקת על דמותו הלכה וגברה ככל שעמדו הנציות התבררו וככל שהביקורת על המדיניות הביטחונית של ממשלת ישראל התרחבה.⁸⁸

86 הדה בושס, 'מאיר הרציון: אגדה הרסנית', הארץ, 30.6.1969.

87 אילון, 'הישראלים, עמ' 234-236.

88 ראו למשל דברים שכתב משה אורן, בן קיבוץ מזרע, בעיצומן של פעולות ההתנחלות של גוש אמונים בשומרון באוקטובר 1974. משה אורן, 'כמה מילים על מאיר הרציון', חותם, 18.10.1974.

שלב ג: המאבק על הזיכרון והיחס לגמול

בינואר 1979 התראיין הר־ציון פעם נוספת ונשאל על פעולת התגמול שביצע. הָדיו של מבצע 'ליטני', עשרה חודשים קודם לכן (מארס 1978), שבו אירעו לפחות שמונה מקרים של רצח שבויים או חפים מפשע בידי הכוחות הישראליים, ניכרו בראיון ובתגובות שעורר.⁸⁹ הר־ציון עומת, ספק בהערכה ספק בביקורת, עם שמועות שנפוצו עליו באשר ל'פעולות נקמה נגד הנשים הערביות', שכביכול ביצע בתגובה על רצח אחותו. הר־ציון הכחיש את הדברים מכול וכול: 'שטויות! שטויות! אומרים עלי כל כך הרבה [...] שטויות, פעלתי כגמול רק נגד הברדואים שהיו אשמים ברצח אחותי'.⁹⁰ שני עשורים ומחצה לאחר פעולת הנקם, הר־ציון שב וטען, כפי שמוצג ביומנו, כי מטרת פעולת התגמול הפרטית שלו הייתה ענישת המבצעים – לא פגיעה בחפים מפשע ולא פעולה למטרות נקם: 'יצאתי בחופשות שלי לפעולות תגמול במדבר יהודה כענישה על אותו רצח של נער ונערה'.⁹¹ נדמה כי נוצר פער בין הזיכרון האישי של הר־ציון, שביקש להצדיק את מעשהו והתייחס אל הפעולה שביצע כפעולת ענישה לגיטימית של רוצחי אחותו, לבין הזיכרון הציבורי שראה בפרשייה פעולת נקם בחפים מפשע, שמקורה ביצרים ובמניעים פסולים. ככל שעבר הזמן התחדדו בזיכרון הציבורי, כפי שזה הוצג בעיתונות, רכיבי הנקם של הפעולה וחוסר הלגיטימיות שלה על חשבון מרכיב הענישה שלה, ולזיכרון הציבורי נוספו גוונים שונים בהתאם לאירועים שהעסיקו את החברה הישראלית באותה עת.

בתגובה על דברים שאמר הר־ציון בראיון הנ"ל, פרסם הסופר חנוך ברטוב טור ביקורת נוקב על הר־ציון שהוצג כ'איש מופת', על הגותו שנתפסה כ'דברי אלוהים חיים' ועל עדת המעריצים שנהתה אחריו. הביקורת שהשמיע ברטוב על הר־ציון לא הייתה רק ביקורת על האיש, אלא על התפיסה החברתית והפוליטית שייצג ואשר סימלה את המאבק בין קבוצות שונות בחברה הישראלית על הזיכרון הציבורי שלה: 'אף שהיה מעורב במעשה-נקמה פרטי, שעורר בשעתו סערה לאומית גדולה, על רצח אחותו [...] שמור לו בחוגים מסוימים עד היום מעמד של גיבור לאומי',⁹² כתב ברטוב וביקש לקרוא תיגר על התפיסה הממשיכה לראות בהר־ציון מתווה דרך בענייני לאומיות, ביטחון ומלחמה בטרור. יתרה מזאת, הר־ציון, מבחינת ברטוב, איננו מגלם עוד את דמות 'העברי החדש' שאותו ביקשה האומה לקומם, וגבורה פיזית כבר איננה המדד היחיד במאמץ 'הנמשך עדיין, לכוונן כאן חברה עברית חדשה'. שאלת המוסר והיחס לאחר הם, לדעת ברטוב, שאלת המפתח 'בכל הנוגע לדמות העתידה של מדינת ישראל ושל החברה המתהווה בה'. משום כך קרא, תוך שהוא מכוון לדבריו של משה שרת, שנכתבו חצי יובל לפני כן: 'אל תשמע לנשמה אפלה

89 רונן ברגמן, מדינת ישראל תעשה הכל: הקרב החשאי על השבויים והנעדרים, אור יהודה 2009, עמ' 38-39.

90 שעה סגל, 'מאיר הר־ציון: דברים אל איש צעיר', מעריב, 22.1.1979.

91 שם.

92 חנוך ברטוב, 'הפרט הקטן: דברים אל איש צעיר', מעריב, 26.1.1979.

זו, איש צעיר. עוד נשמה אחת מתרוצצת בין דפי התנ"ך, נשמה יתירה. היא חיינו ואורך ימינו.⁹³ דמותו של הרציון זכתה לראשונה לשלילה כמעט מוחלטת כמגלמת את היפוכם של החוק והמוסר, וטור זה של ברטוב השתמש בפעולת הנקם של הרציון כבסיס לדיון בשאלת עיצוב ערכיה וזהותה של החברה הישראלית בהווה והתוכן שיש ליצוק בדמותו של 'העברי החדש'. באמצעות ערעור סולם הערכים הישן, שהעמיד במרכזו את הגבורה הפיזית, ביקש ברטוב לעצב סולם ערכים חדש ל'עברי החדש', שבמרכזו ניצב המוסר.

בתגובה על הדברים הקשים של ברטוב כתב יוסף ארגמן, חבר קיבוץ חנייה, מאמר שביקש להגן על עמדותיו של הרציון, על דמותו ועל הערכים שייצג: 'כל הכבוד לך מאיר הרציון, ירכו כמוך בישראל!'; והוסיף: 'היית פה לרבים החושבים כמוך, שאין קולם נשמע, אבל גם אין הם רוצים ללכת, כעדר של בהמות כשרות, אל אברון לאומי'.⁹⁴ לדעת ארגמן, הרציון היה ועודנו מייצג את 'העברי החדש', בניגוד לברטוב, שהוא בעיניו מייצגו של היהודי הגלותי הלוכש כסות חדשה, ההומניזם: 'היהודי המתרפס לפני הגויים, זה כבר לא אותו יהודי נרדף, שעניו מפורדות, זקנו שחור ופרוע. [...] יש לו עכשיו מהדורות ישראליות חדישות. הוא יכול להיות גם יליד הארץ, ואפילו קצין בצה"ל, ואפילו – בן קיבוץ'. פעולת התגמול של הרציון נתפסה בעיניו כתגובה טבעית ואף הכרחית לקיום היהודי בארץ, ומסקנתו הייתה: 'אם יש איזה קיום לעם ישראל הרי זה לא בזכות ההומניזם הליברלי של משה שרת זצ"ל, אלא בזכות מעשיהם של אלה, "הארבעה" ואחרים הדומים להם. מאחורי גבם של אלה יכולים להסתתר הרבה "יהודים הומניסטים", שאינם יכולים להשתחרר מהמנטליות הגלותית, להסתתר ולגנות...'.⁹⁵

מחקרים העוסקים בזיכרון ציבורי מראים כי פעמים רבות המאבק על הזיכרון הציבורי הוא במידה רבה גם מאבק על עיצוב הזהות הציבורית.⁹⁶ מהדברים שלעיל עולה כי הדבר נכון גם כאשר לשיח הציבורי על פעולת הנקם של מאיר הרציון ועל הערכים שדמותו ייצגה. אלה שימשו מצד לדיון על דמותו המוסרית של החברה תוך התמודדות עם ההווה שלה באמצעות אירוע מן העבר.

כשנה וחצי לאחר מכן פרסם העיתונאי יוסי מלמן כתבה שהציגה גישה אמביוולנטית להרציון.⁹⁷ לפעולת הטרור של 'המחתרת היהודית' נגד שלושה ראשי ערים ערביות בגדה, כ-2 ביוני אותה שנה ישנו הד בראיון זה, שפורסם כשלושה חודשים בלבד לאחר מכן.⁹⁸

93 ש.ש.

94 יוסף ארגמן, 'כל הכבוד למאיר הרציון', מעריב, 9.2.1979.

95 ש.ש.

96 אניטה שפירא, 'השוואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי', יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב 1997, עמ' 15-16; Jonathan Friedman, 'Myth, History and Political Identity', *Cultural Anthropology*, Vol. 7, No. 2 (1992), pp. 194-210; Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago 1995, p. 235.

97 יוסי מלמן, 'מאיר הרציון: גוש אמונים לא יאחו בנשק', מוניטין, ספטמבר 1980 (להלן: מלמן, מאיר).

98 על פעולת המחתרת היהודית נגד ראשי הערים הערביות בגדה המערבית ראו, חגי סגל, אחים יקרים:

הרציון, שהוצג בידי מלמן כ'אחת מאגרות הגבורה היותר ידועות בהיסטוריה הישראלית' וכ'חלק בלתי נפרד ממגש הכסף', עומת עם שאלות מוסריות קשות על פעולת הנקם בכדואים ובפעם הראשונה נדרש להשיב עליהן. שאלותיו של מלמן עסקו לא רק בסוגיה המוסרית של הפעולה ובמידת היותה פעולת נקם או פעולת ענישה, אלא גם בשאלת חוקיותה של הפעולה ואם נעשתה בסמכות ובהיתר של הדרגים הממונים על הרציון או שמא נטל את החוק לידיו. מלמן שאל את הרציון מדוע ביצע את הפעולה. הרציון השיב שאחותו נרצחה בתוך שטח ישראל – התשובה אינה עולה בקנה אחד עם המציאות, אך מעידה, ככל הנראה, שהרציון הבין שרק אם כך אכן היה, אזי יסכים הציבור כי הייתה הצדקה למעשהו. הרציון השווה בין פעולותיו הממלכתיות בשורות הצבא לבין פעולת התגמול הפרטית, ומלמן ביקש כל העת ליצור אבחנה בין השתיים. הרציון, שהעיד על עצמו כי התלבט אם לבצע את הפעולה ולבסוף החליט כי אין הבדל מוסרי בין הפעולות הצבאיות שערך לבין הפעולה הפרטית, עמד גם כאן על דעתו שפעולת התגמול 'לא הייתה נקמה, בדואים רצחו שניים ועל כן היו צריכים לדעת שאין להם כפרה'. על פעולת הענישה הזאת, אף שלא כוונה נגד המבצעים עצמם אלא נגד סביבתם, הרציון לא מתחרט 'בשום פנים ואופן'. שאלתו של מלמן אם מפקדיו ידעו על כוונותיו נתקלה בהתחמקות, 'לא חשוב, נעזוב את זה'. לבסוף איבד הרציון את סבלנותו לעיסוק בנושא והתרעם על מלמן: 'אבל למה אתה שואל? למה אתה כל הזמן מחטט?'⁹⁹ פרשה זו נתפסה בעיני הרציון כמוסרית, כחוקית וכמוצדקת והחקירה המיוחדת של הרקע, המניעים ותגובות הממשלה היו בעיניו לא רק חיטוט לא ראוי, אלא גם ביטוי לחוסר הבנה של רוח התקופה שבה ביצע את פעולתו ושל הנורמות המוסריות שלה, והשלכה מערכי החברה ומהשיח הציבורי שלה בהווה, אל העבר. במאמר 1986 התעורר שוב הפולמוס על דמותו של הרציון. בכתבתו של עמנואל רוזן, 'אגדה על ההר', הוצג הרציון כ'אגדה מזדקנת'. רוזן הבקיע בקעים בתדמיתו של הרציון כבר סמך בענייני ביטחון וכהוגה דעות, וקבע: 'הניתוחים הפשטניים שלו יכולים להביך, בייחוד לאור העובדה שהוא מוחזק אצלנו על תקן של סמל לאומי'. רוזן תהה על הפער שבין רגישותו ואהבתו לעולם הטבע לבין 'נטייתו להסתכל על אנשים מסוימים (בייחוד אם הם ערבים) דרך החור הצר שבכוונת'. הוא אף הציג את הרציון כדמות בעייתית, שעמדותיה הפוליטיות אינן לגיטימיות ונמצאות 'בשפיץ הימני של "התחיה"', בתוך שטח ההפקר שבינה לבין כהנא, ואף על פי כן הוא נותר בקונסנוס, אולי משום ש'הפציעה המפורסמת כל כך השאירה את מאיר הרציון בתודעה כלוחם מספר אחד של צה"ל'. רוזן, שנע כל העת בין הערכה גדולה להרציון, 'לוחם מפואר, הכי מפואר שיש לנו', לבין ביקורת על מעשיו, לא הצליח אף הוא ליישב את הסתירה בין השניים.¹⁰⁰

תולדות 'המחתרת היהודית', ירושלים 1987, עמ' 96-100.

99 מלמן, מאיר.

100 עמנואל רוזן, 'אגדה על ההר', מעריב, 14.3.1986.

ד. סיכום

הרציון, אף כי היה חייל זוטר, נתפס עד לאמצע שנות השבעים כ'מורה דרך' וכסמל של תקופה. התמורות שחלו בתיאור דמותו ופעולת הנקם שביצע בעיתונות יש בהן להציג את כברת הדרך שעברה החברה הישראלית מאמצע שנות החמישים עד לאמצע שנות השמונים. פעולת התגמול הפרטית של הרציון, שזכתה בשנות החמישים והשישים על פי רוב לאהדת הציבור, ספגה בה בעת גינויים מקבוצות מסוימות בחברה הישראלית. בשנות החמישים והשישים היה זה עיתון הארץ שבדעת מיעוט נשא את נס הגינוי, ובשנות השבעים והשמונים הצטרפו אליו גם עיתונים אחרים, שהביעו הערכה להרציון לצד ביקורת על התנהלותו. הפולמוס על מוסריותה והצדקתה של הפעולה הוא חלק מפולמוס רחב יותר על דמותה המוסרית של החברה הישראלית בין שני צדי המתרחס הפוליטי-ביטחוני, החל בשנות החמישים ועד לשנות השמונים. בשנות החמישים שלטה הגישה האקטיביסטית בדעת הקהל הישראלית, מפני שזו תאמה את אחד הנרטיבים המרכזיים של התרבות הלאומית הישראלית ('העברי החדש') ואת תבניות ההתנהגות הדומיננטיות בחברה. הגישה המתונה, לעומת זאת, נותרה נחלתם של חוגים מצומצמים. החל באמצע שנות השישים, וביתר שאת בשנות השבעים והשמונים, חלו תמורות בתפיסותיה ובערכיה של החברה הישראלית, בין היתר בעקבות מלחמת ששת הימים, מלחמת יום הכיפורים, הסכם השלום עם מצרים ומלחמת לבנון הראשונה: האמון במערכת הביטחון פחת והאמונה ביכולתה של העוצמה הצבאית לפתור את הסכסוך הישראלי-ערבי דעכה. המחלוקת בין נצים ליונים החריפה, הפטריוטיזם הישראלי התמתן והמסרים הפטריוטיים הציוניים, הקולקטיביסטיים והמוסדיים הומרו במסרים רב תרבותיים, אינדיבידואליסטיים ואף חתרניים.¹⁰¹ ריבוי הקבוצות והשסעים בחברה הישראלית והמעבר מאתוס של חברה חלוצית לאתוס של חברה צרכנית ותקשורתית הביאו אף הם לערעור הזיכרון הציבורי ההגמוני. כל אלה באו לידי ביטוי בשיח הציבורי על מאיר הרציון ופעולת התגמול הפרטית שביצע והביאו לשינוי שחל ברבות השנים ביחס הציבור לפעולה: מפעולה נסלחת ואולי אף מעוררת הערכה, לשלילת הפעולה ולהתייחסות אליה כמעשה נקם בלתי לגיטימי.

101 דוד אוחנה ורוברט ויסטריך, 'מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובישראליות', בתוך: הנ"ל (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים 1997, עמ' 22-27; אבנר בן-עמוס ודניאל בר-טל (עורכים), פטריוטיזם, תל-אביב 2004; עוז אלמוג, פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית, חיפה 2004; זאב דרורי, 'סדק בשריונו של מרס: שקיעת מעמדו של צה"ל', בתוך: משה שמש וזאב דרורי (עורכים), טראומה לאומית: מלחמת יום הכיפורים אחרי שלושים שנה ועוד מלחמה, קריית שדה-בוקר 2008, עמ' 318-321. התמורות שחלו בחברה הישראלית בשלהי שנות השישים הושפעו בין היתר מתמורות שחלו בעולם המערבי ואשר ביטויין היה מרד הסטודנטים בצרפת והפגנות המחאה בארצות הברית נגד מלחמת וייטנם.